

kívánhatjuk azt, a mit a történetírótól, hogy fiúi és családi érzelmeinek ömledéseit a tényleges viszonyok valódisága által kissé korlátozni igyekezzék; de ha kútforrásul akarjuk használni a Teleki és mások ellen is intézett kitöréseit, kénytelenek vagyunk ez alapon alászállítani s csak is annyi értéket tulajdonítani, a mennyit egy édes atyjáért búsuló jó fiú beszéde érdemel.

De ezúttal abban hagyom rövid felolvasásomat, mert sem ideje, sem alkalma további fejtegetéseknek s tán órák hosszára terjedő okoskodásoknak, s azzal végzem, hogy a kútforrásokul használandó munkáknál és írónál is teljes érvényben kell tartani az etikának amaz egyszerű törvényét: *experto crede Ruperto!*

SZILÁGYMEGYE

KÖZÉPKORI MŰEMLÉKEI.

HETA

BUNYITAY VINCZE

LEVELEZŐ TAG.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1886. nov. 8-án tartott ülésén.)

BUDAPEST, 1887.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

Szilágymegye középkori műemlékei.

Maholnap negyven éve, mert 1847-ben történt, hogy a t. Akadémia kiadta felszólítását »minden, a nemzeti becsületet szíven viselő magyarhoz,« hogy méltassák figyelmökre hazai műemlékeinket, mentsek meg azokat az enyészettől vagy legalább emléköknek is elpusztulásától.

Mihelyt a »zivatar elviharzott s a férfikarok új erővel foghattak a munkához«, egy igénytelen falusi lelkész be is mutatta egyszerre hazánk egy egész területének műemlékeit. Ipolyi Arnold *Csallóköz műemlékei* című munkája volt az, mely olvasóit ismeretlen vagy csak kevésbé ismert régiókba, már-már feledésbe ment mű-idomok, izlések s alkotások világába vezette, alapossága s újdonságával meglepett, de még inkább ama felderítésével, hogy még se vagyunk annyira szegények, mint gondoltuk, hogy gyakran félreeső falvakban is akadunk becses, a külföld figyelmére is méltó műemlékekre vagy legalább múdarabokra, és hogy így, bár talán csak évtizedek múlva, de végre nekünk is lehetnek majd oly emlékszerű kiadványaink, milyenekkel a külföldi irodalmak már rég büszkélkednek.

Csallóköz műemlékei első kötetét képezték az 1859-ben megindult *Archaeologiai közleményeknek*, melyekhez csakhamar egy más, rokonirányú folyóirat, az *Archaeologiai értesítő*, 1869-ben pedig a *Magyarországi régészeti emlékek* kötetei csatlakoztak, igazat adva a t. Akadémiának, hogy idézett felszólításával korszerű eszmét szólaltatott meg.

Majd megértük műemlékeink gyűjteményes kiadásának megkezdését is. Henszlmann Imre 1876-ban kiadta *Magyarország ő-keresztény, román és átmeneti* —, 1880-ban pedig *csúcsives stjlü emlékeit*.

De mindezen fényes eredmény még nem jelzi a megkezdett munkának befejezését. Az ó-keresztény, román és átmeneti emlékek imént idézett kötete mellett van egy tórkép, mely míg hazánk nyugati s éjszaki részein kétszáznál jóval több műemlékes helyet tüntet fel, a Tiszán túl s Erdély megyéiben csak huszonkettőt. Nem azért, mintha e megyékben nem létezne több műemlék, hanem mert még senkisésem készítette el s mutatta be rajzaikat.

Ezekhez tartozik Szilágymegye is, mely pedig, mint már Torma Károly is megjegyzi: az őslakók idejében éppen úgy, mint a rómaiak alatt; a népvándorlás korában szintúgy, mint nemzeti királyaink s az erdélyi fejedelmek alatt két ország nagy átjárója, a kereskedelem s a hadak valóságos országútja volt.¹⁾ Oly föld tehát, melyről szintén elmondható a költővel, hogy oda »öröktől fogva mindig egymást temetni jött nép nép után.«²⁾

Az így váltakozó korok és népek érdekéssé-érdekesebb nyomát és emlékeit fel is találjuk egyaránt Szilágymegye minden pontján, a Kraszna s a Berettyó, a Szamos s az Egregy völgyén és halmain avagy hegytetőin. De az őslakók kő- és bronz-eszközei, s a vándor, honkereső népek sirhalmai mellett maradandó, kőfalakba épített vagy kőbe vésett s ércbe öntött nyomát csak két nemzet hagyta itt: a római s a magyar. Annak jele ez kétségtől, hogy csupán e két faj rendelkezett a műveltségnek ama fensőbb fokával, mely már látni tud a jövőbe is, s a mostoha földből édes hazát alkot.

Szilágymegye ós-, valamint népvándorláskori emlékei bizonyosan megtalálják még alapos ismertetőjüket, a mint szakférfiaink közül Pulszky, Römer, Hampel és mások már eddig is figyelmeztettek. A római régiségek tanulmányozásához az első nagy lépés Torma Károly »*A limes Dacicus felső része*« című értékelésével már megtörtént, s a tovább haladás útja szintén elő van készítve azon római feliratos kövek s nagyszámú érmek által, melyek Szikszay Lajos alispán úr gyűjteményében, Zilahon találtak, s melyeknek

¹⁾ Torma K.: *A limes Dacicus felső része*. 112. l.

²⁾ Jókai M.: *Lidércztények*.

főbeese éppen az, hogy lelhelyök maga Szilágymegye. Csak középkori, hogy úgy mondjam, magyar műemlékeiről hallottunk eddig legkevesebbet.

Ezekről kívánok én ezúttal, saját tapasztalásom után, szólni s a t. Akadémia kegyes negedelmével rajzaikat is Nagy Virgil műegyetemi tanársegéd felvételében s kidolgozásában bemutatni.

Előadásommal elő akarom mozdítani Szilágymegyének ama határozatát, melylyel a megye történetének megírásáról véglegesen intézkedett. Nem csupán helyi, hanem egyszersmind országos érdekü e határozat, mert általa közelebb jutunk ama czélhoz, mely mindnyájunk előtt lebeg, s mely nem kevesebb, mint hogy az utánunk jövő nemzedék lásson egy alaposabban ismert és így jobban méltányolt Magyarországot.

K ö d.

Előadásomat, sajnós, hogy mindjárt romokkal kell kezdenem.

A szabadságharczainkból oly rokonszenvesen ismert Zsibórol Nagybánya felé menet, a Szamos jobb partján elvonuló hegyek oldalában festői romok tűnnek szemünkbe. Hogy mi-féle romok? azt írott emlékeinkben hasztalan keressük, a közelében emelkedő Kőd falu lakosai sem tudják megmondani.

Népünk általában keveset tud multunk történeteiből. Nem azért, mintha fogékonysága nem volna rá, hanem mert sem az iskola, sem az egyházak szószékei nem igen siettek emlékeztetének segítségére lenni. A helyi történet iskoláinkban még ma is kevés figyelemben részesül. Mind ehhez Szilágymegyében még az is hozzájárul, hogy a maholnap ezred-éves harcokban megfogyott, sőt helyenként teljesen kipusztult a nép, mely a bonfoglaló Tulutum, vagy helyesebben talán Tétény nyomában jutott a megyébe. A lakatlaná lett községeket pedig idegen faj szállotta meg, mely szaporaságával elárasztotta a magyart. Kőd falu lakosai sem magyarok már, noha még sok köztök a magyar nevü, sőt a magyar nemes is. Köztök a magyar szóval a nemzeti érzület, s ezzel

a nemzeti hagyományok s visszaemlékezések is teljesen kialakultak. Ezért a ködi romokra is csak másfelől lehet világosságot deríteniünk.

E romok dél és nyugat felől csaknem megközelíthetetlen, meredek tetőn állanak, de északról eléggé lejtős, régi út vezet hozzájuk. Alakjuk, mint a rólok vett alaprajz is igazolja, első tekintetre elárulja, hogy egy tekintélyes egyház maradványai, mely az átmeneti vagy még inkább a román izlés teljes pompájában emelkedett itt egykoron.

Nyugoti oldalán, tehát mint rendszerint a középkori egyházaknál, magaslottak fel ikertornyai, uralkodva a Szamos gyönyörű völgye felett. A tornyok alól kőbélletű kapuzat vezetett az egyház egyetlen hajójába, melynek belsejét faragott kő-ablakok, hasonló párkányok s gerinczhordó féloszlopok díszítették. Ez utóbbiak egyikének cserleveses kapitete a nyugat-északi sarokban még látható. Általában a falak legépebbek az északi oldalon, hol az ablakok magasságáig érnek fel, a déli falak már csak részben állanak; a tornyok nyugati oldalai az egyház homlokzatával együtt földig leomlottak s köveiket is elhordták.

Legsajátságosabb az egészben, hogy az egyháznak tulajdonképeni szentélye nem volt, s így diadalíve sem. Ez eltérés kétségkívül onnat ered, hogy az egyház szokott alakjának kinyújtására nem volt elegendő hely. A keleti oldallal már így is mélyen benyomul a hegy oldalába s épszőggel záródik, szögletein erős, diagonal támokkal, hogy a reá nehezedő hegyoldalt elviselhesse.

Hasonlóképen a tér szükének tulajdonítható, hogy az egyház környékén épületeknek nyomain sincsenek, csak a déli fal keletibb oldalához volt csatolva két kisebb (4.32 m. belvilágu) terem, valószínűleg sekrestye, melyek egyikében a gerinczhordó kőgyámok töredékei még megvannak.

De e romok felett, pár száz méterrel magasabban, ugyanezen hegynek tetején van egy fensík, melyet ismét régi épületek széthullott kövei borítanak, azt mondják, hogy vár romjai. Valóban, e tér már magas, alig megközelíthető helyzeténél fogva is egy természet-alkotta erőd; de ha eszünkbe jut a lentebb létező magányos egyház,

alig kételkedhetünk, hogy e két rendbeli épületek együvé tartoztak. Lent, közelebb a néphez állott az egyház; fent, közelebb az éghez, a magányhoz, laktak az egyház papjai, kétségkívül szerzetesek. Nagy átjárók, élénk közlekedési vonalak mentén, folyók vagy gazdag források közelében, a természet szépségeivel megáldott helyeken építették fel régi szerzeteiseink, a benézések, premontreiek, a zircziek monostoraikat. Ilyen hely van itt is. E romok lábainál hömpölyög a Szamos, annak mentén, a Vaskapun keresztül vonul a nagy átjáró Erdélyből Magyarországra, és szemben a romokkal áll Széplak község, őseink izlésének s e táj szépségének egyaránt élő bizonyossága.

De a mily könnyű felismernünk a ködi romokban középkori monostoraink egyikét, annál nehezebb, vagy éppen lehetetlen világosságot deríteniünk e monostor multjára. Meg kell kísérlenünk mégis.

Legrégibb okleveleink gyakran említenek egy apátsági monostort, melyet még Szent-László király kegyeltje, Álmos herceg alapított, s mely iránt Árpádházi királyaink és királynőink, talán éppen a boldogtalan sorsu Álmos herceg emlékeért kiváló érdeklődést tanúsítottak.¹⁾ E monostor tehát történelmünk legrokonszenvesebb alakjaival, vagy mint a régiak mondották, szent királyainkkal függ össze,²⁾ s mint-hogy hiteles hely is volt,³⁾ vallási s művelődési hatásán kívül jogilag is fontos befolyást gyakorolt vidékére. És így nem csupán helyi s egyházi, hanem országos történelmünkben is helye van.

¹⁾ III. István király 1165-ben »monasterio Almi ducis in honorem S. Margarethae in Meches constructo« minden szekértől, mely a Meszesen keresztül söt szállít, egy kőst adományoz. *Fejér Gy.*: Codex dipl. II. 170. l. — Erzsébet királyné 1281-ben István meszesi apát kérelmére »quintam partem proventuum tributū de Ziloh (alább Zilok) annualem,« melyet már Anna királyné, III. Béla neje, a meszesi monostornak adományozott, s Mária királyné, IV. Béla neje, jóváhagyott, szintén meghagyja a monostor birtokában. *Fejér Gy.*: Codex dipl. V. 3. 94. l.

²⁾ Legrégibb történeti emlékeink nemcsak I. Istvánt s I. Lászlót nevezik szentnek, hanem jelölül őseink nagy királytisztelőtének, Kálmánt s általában Árpádházi királyainkat is.

³⁾ Eddigelő egyetlen kiadványa ismeretes 1248-ból s az is csak átiratban. *Fejér Gy.*: Codex dipl. VII. 4. 99—100. l.

Irott emlékeink az apátságot Szent-Margit *meszesi*¹⁾ vagy a *Meszeshegy*en levő monostorának nevezik,²⁾ Nagy-Lajos királynak pedig egy 1361-iki levele megjegyzi, hogy Szónokmegyében állott.³⁾ Apátságunk helye e szerint a régi Közép-Szónok, ma Szilágymegye, mert itt emelkedik a Meszeshegy vagy helyesebben hegyláncz, mely a hajdani Erdély s az anyaország közt képezte a határvonalát.

Ily nagy kiterjedésű lévén a Meszeshegység, kérdés, hogy annak melyik pontján emelkedett az apátság? Erre nézve az oklevelek közelebbit nem mondanak, de mert Zilah városa a Meszeshegységnek éppen lábainál esik, s mert az apátság birta Zilah vagy Zilok vámjának ötödét: eddig ez apátság helyét Zilah mellett keresték, annál is inkább, mert annak volt birtokai közül némelyek, mint Nyírsúd, Mojgrád, Várteleke, Karikapatak, Bréd⁴⁾ e város közelében állanak.

A Zilah felett emelkedő hegyekben találkozunk is nem egy, hanem két hely, melyet a közelében lakó oláhok monastirnak neveznek, de e helyeken figyelmet érdemlő romok nincsenek, sőt magok a helyek oly barátságtalanok, mondhatni vadak, s annyira félre esnek a világtól, hogy nem egy hatni s műveltséget terjesztetni vágyó szerzetnek, hanem inkább valamely remetének vagy szegény kalugyernek szolgálhattak lakásul.

A mi a vám helyét illeti, az sem a mai Zilah város, hanem ama régi »Zilok« mai kiejtéssel: Szilágy vagy Szilágyság, melyről már a Névtelen jegyző írja, hogy a honfoglaló magyarok miután áthaladtak a Szilágyon, jövének

¹⁾ »in Meches,« »de Meches,« »de Mezes« a fentebb idézett oklevelekben.

²⁾—³⁾ »in monte Mezees in comitatu de Zonnk situm et constructum.« Hasonlóképen szól a váradi káptalannak egy 1386-iki levele. *Br. Vesselényi család görögösi levéltára*: G. G. G. G. és H. H. H. H.

⁴⁾ A váradi káptalan 1386-iki iktató levele. Eredeti, hártya, hitelesét nyomaival. *Br. Vesselényi család görögösi levéltára*: G. G. G. G. — Sajnos, hogy a birtokok utolsója: *Monostorpatak*, mely pedig még legtöbb tájékozást nyújthatna az apátság helye felől, nyomtalanul elenyészett.

a Meszes vidékére.¹⁾ És a királynék említett vámadománya is csak akkor valóban fejedelmi, ha az nem csupán egy városra, hanem egy egész vidékre vagy megyére terjedett ki, már pedig, hogy hajdan is létezett Szilágymegye, vagy kerület, azt Pesty Frigyes Eltűnt vármegyéiből tudjuk.²⁾

Végre a birtokok, kivált ha több megyére nem terjednek, mint itt, kétségkívül oda utasítanak, hogy a monostort azok közelében keressük; de az említett birtokok a ködi romokhoz sincsenek távol, alig két annyira, mint Zilahhoz. És azt se feledjük, hogy a meszesi apátság birtokait csak 1386-ból ismerjük, midőn már a monostor elhagyatva, pusztán áll, s kegyurat is, a ki megvédte volna, csak akkor nyer új birtokosai, a Jakchiakban. Tudjuk pedig, hogy a gazdátlan vagy erőtlen kezekben levő egyházi birtokokkal mi történt a középkorban.³⁾ A meszesi apátság is 1386-ban már elveszthette legközelebb létezett birtokait. Így a ködi romok átellenében eső Benedekfalva már nevével elárulja, hogy eredetileg a hasonnevű szerzetesrend birtoka volt, s kétségkívül ugyanazé, mely az említett romok helyén székelte egykoron.

E romok eddig névtelenül állottak; a meszesi apátságnak helyét pedig nem tudtuk kimutatni, és még most is kérdés: adhatunk-e annak nevet, ennek helyet? Határozott biztossággal nem; de nagy valószínűséggel igen. Legalább sem kétségtelen adat, sem kor, sem építészeti, sem a helyi viszonyok nem ellenzik, sőt javallják, hogy a meszesi apátság történetét átruházzuk a ködi romokra, és azokat Árpádházi királyaink szent emlékeért is tiszteljük, — bár meg is óvnók a végpusztulástól.

A mi az egyház méreteit illeti, arról egész pontossággal számot nem adhatunk, mert a széthullott kövek s az azok tetejébe nőtt bokrok és fák csak hosszabb előmunkálat után engednék meg a pontos felmérést. Hozzávetőleg mégis annyit mondhatunk, hogy a hajó belvilága 13 m. hosszú lehetett s 7 m. széles. A tornyok, melyeknél támoknak, vagy csak fal-

¹⁾ »de Ziloc egressi vererunt in partes mezesinos.« *M. Florianus: Hist. Hung. fontés domesticí*. II. 22. 1.

²⁾ I. 131. 1.

³⁾ Lásd *Knaut N.: Buda ostromához*. 1. 1.

szalagoknak is semmi nyoma, egy-egy oldalon 2.38 méterrel szöktek túl a hajón, és így a nyugati homlokzat szélessége mintegy 12 m. lehetett. A tornyok falvastagsága 1.30 m. a hajóé 1.10 m. Támot csak a hajó közepén s a keleti szögleten találunk, s annak vastagsága 0.93 m., kiszökése pedig 1.30 méter.

Az előcsarnokból a hajóba vezető kapu jobb oldali lábadata még megvan, három kis horonnyal bir, két nagyobb henger-, és két kisebb pálezataggal, melynek jellege egészen korai csücsives, majdnem román.

Az egyetlen fennmaradt oszlopfe nyakát erőteljes választópárkány veszi körül, melyen a harangalaku, két sor cserfafaléval díszített fejezet ül.

Az egész faragott- és terméskő épület.

Keletkezése ha tán nem vihető fel a XII-ik század elejére, juttassuk eszünkbe, hogy monostoraink gyakran, mint a nem kevésbé jelentékeny szent-jobbi is, először fából épültek, ¹⁾ vagy ha mindjárt kőből épültek is, utóbb újabb jöttevők keletkezésével, vagy pusztulásuk közbejötté után, alapjaikból újra keletkezének.

Ákos.

Szilágymegyének egy másik műemléke, mely szintén az Árpádok korából származik, de nem romokban, hanem épségben maradt ránk. — az ákosi egyház.

Ezt a besztercze-naszódmegyei Harina község egyházához szokták hasonlítani, és nem alaptalanul, mert mind a kettő ikertornyos és három hajós; de az ákosi mégis jóval nagyobb, és sokkal egyszerűbb.

Az ákosinak még falszalagjai sínesenek, minden izében: apsisa, diadalíve, ablakai, ajtai s frisei alakításában kizárólag a félkörív uralkodik, és így ó-románkori, mely a magyar bazilikák módjára négy toronnyal bir. Keleti két tornya nincs ugyan kiépítve, de hogy tervezetett, alaprajza kétségtelenül mutatja. Azért bármily merésznek lássék is, kimondjuk, hogy

¹⁾ *Henszlmann I.*: Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti emlékei. 91. l.

az egyház Szent-László király váradi bazilikájának hatása alatt épülhetett.

Különben az egyház, mely benn a községben, a Kraszna bal partján emelkedik, egészen téglapépület, csak a torony oszlopai és az apsis lábadata faragottkő.

A félkörrel záródó szentély szélessége 6.46 m., hossza 5.48 m. A főhajó, melyet most vízszintes famennyezet fed, 25.05 m. hosszú, 4.90 m. széles, 11.70 m. magas; a mellékhajók szélessége 2.67 m., magassága 6.55 m.

Pillérei keresztalakúak; a vállpárkány lemezből és dombortagból áll.

Nyugati ajtaja egészen egyszerű, valószínűleg már átalakított, ellenben a déli ajtó megfelelő román alakítással bir; profilja két lépcsőben egy hengertagból áll, mely fejezet és lábázat nélkül veszi körül. A tympanonban egyszerű, pusztá bevájás van.

Az egyház annyira nélkülöz minden feltűnőbb díszet, hogy szinte ridegnek mondható.

Még legdíszeesebbek a tornyok, melyek, a magyar egyházak kiváló sajátága szerint, úgy a fő-, mint a mellékhajók felé, ezeknek folytatásaképen, nyitva állanak. A főhajó magassága felett is megtartják négyek alakjokat s még három osztályra emelkednek. Az alsó osztályt csak egyszerű, de a második s harmadikat már ikerablakok tagozzák, melyek némelyikében még az elválasztó oszlopok is megvannak. Az osztályokat egyszerű, félköríves pártázat választja el egymástól. Tetőjüket, sisak helyett, már csak újabbkori, hólyagos zindelyfedél takarja.

Az északi torony üresen áll, mert a népmonda szerint hiába is tennének oda harangot, csak nem szólana, akármeny nyit huznák is. Mindenesetre elűés gondolat a különben nehezen titkolható szegénység elpalástolására.

De hol veszi magát egy szerény faluban ily jelentékeny egyház?

A váradi káptalannak egy 1342-iki levele említi Szónokvármegyében Ákosmonostorát, mint az Ákos nemzetség bir-

tokát,¹⁾ s e néhány szóval bazilikáknak legtávolibb multja egyszerre megvilágosodik.

A honfoglalók egyikének nyoma van itten; itt állott előbb sátra, majd kastélya s nemzetségi monostora Ákosnak, kiról már a krónikás dicsekedve szól,²⁾ s kinek ivadéakai, köztök a hirneves Micz bán, mint zászlós urak szerepeltek történetünkben egész az Árpádok kihaltáig. Ekkor Ernei bán fia, István, az országbiró, majd nádor a szabad királyválasztás fégyveres vitái közben választottjával, Venczellel együtt megbukik s méltóságát és jószágait elveszti.³⁾

Ekkor szünhetett meg Ákoson a monostor is, melynek helyét a hagyomány a bazilika északi oldalánál jelöli meg, hol az egyház megfelelő falában csakugyan látszanak is egy félköríves, de már befalazott ajtó körvonalai.

A következő XV-ik század elején már a község nevéből is elmarad a monostor, egyszerűen csak Ákosnak neveztetik;⁴⁾ ma pedig már egyedül az ikertornyú bazilika áll még, s egyik szép lapját képezi műtörténelmünknek.

Somlyó-Ujlak.

Nem bazilika, mint az ákosi, de azért nem kevésbbé érdekes, sőt ritka építészeti modora miatt még érdekesebb a somlyó-ujlaki egyház. Szintén a Kraszna bal partján, a község felett emelkedő magaslaton áll.

Alig határozható meg, hogy építőjének izlése vagy leleményessége dicséretes-e inkább?

Egyike a legkisebb románkori egyházaknak. Szentélye, mely eredetileg egyenes vagy éppen felkörű záródással bírha-

¹⁾ *Zichy-codex*: II. 14—15. ll.

²⁾ „unde ergo venit generatio Akus, Bor, Abé, aliorumque nobilium hungarorum: cum omnes isti non hospites, sed de Scythia descenderunt.“ *Chronicon pictum Vindobonense. M. Florianus*: *Hist. Hung. fontes domestici*. II. 127. l.

³⁾ *Fejér Gy.*: *Codex dipl.* X. 2. 562. l. *Wenczel G.*: *Diósgyőr egykori tört. jelentősége*. 8. l.

⁴⁾ *Közép-Szolnok-vármegye adókönyve 1427—28. körül. Thalóczy L.*: *A kamara haszna*. 181. l.

tott, ma már át van alakítva; de hajója még érintetlen, 8,70 m. hosszú, 5,78 m. széles, 3,20 m. magas.

Már eredetileg toronnyal épült, és ez itt nagy dolog, mert e vidéken, a monostoros egyházakat kivéve, még a városi templomoknak is ritkán volt eredetileg tornyuk. És tornya kis filigrán munka; oly arányos, oly szép, mintha czukorból volna. Alant négyszöget képez, de a hajó magasságánál nyolcz oldalba megy által, középső osztályában oszlopos ikerablakkal, s lent a félkörrel záródó ajtóval. Az ikerablakok csinos oszlopkái s a torony négyszögének átmenete, hol egykor kőkeresztek állottak, faragottkő, különben az egyház vakolt téglas terméskő-építmény.

De leginkább meglepő a hajó. Itt az oldalfalak alsó részén hármass beszőkellésű vak ívsor (arkad) vonul végig, a legkülsőbb ív egyszerű gyámkövön nyugszik, mert a fal felső része vastagabb az alsónál. Ezen felső falban, a külső ablakok átellenében triforiumszerű nyílások vannak s ezek mögött keskeny, folyosószerű körüljáró a fal vastagságában, hová a hajó nyugati falában alakított lépcsőn juthatni fel. Itt tehát az ügyes építész a tömör falakat arra használta fel, hogy belsőjökben mintegy páholysort készített, s ez által, míg egyrészt az egyház szűk téréfogatát kibővítette, másrészt a falaknak változatos tagozást és díszet kölcsönzött. És ezzel fel van derítve ama rejtély is, melyet az egyházba lépő sehogysem tud megérteni, hogy tudniillik hogyan lehetnek az oldalfalak belsőjén több és más alaku ablakok, mint kívül?

Különben a kis egyház ma már egészen szokatlan felosztása s idomaival váltig is foglalkoztatja a nép élénk képzeletét. Népünknek, mint tudjuk, megvannak az ő kedvenc meséi a veresbarátok vagy apáczákról, melyeket minden ismeretlen multú rom vagy szokatlan alaku épület falaira rá himez. Itt az apáczákról regél, kiknek — mondják — a szomszéd halmon állt klastromuk, melyet a kis egyházzal földalatti folyosó kötött össze. E folyosón át jártak az apáczák a kis egyházba imádkozni, s ha valamelyik társuk vétkezett, azt is ide hozták s a torony alatti esarnokban létező fülkék egyikébe állítván, a nyakukba vetett vasörvvel lánczolák a falhoz.

Hogy e fülkék nem egyebek, mint a román építészet

styljéből folyó s a falak díszül készült mélyedések, melyek a torony alatt, a szegények úgynevezett csarnokában arra is szolgáltak, hogy a bénáknak, koldusoknak legyen hova ülniök: ez oly prózai magyarázat lenne a nép előtt, melyre hitetlenül rázná a fejét.

De míg a nép regél, kísértük meg bepillantani a kis egyház keletkezésének történetébe.

Ki, mikor építette? nem mondja meg sem irás, sem hagyomány. Annyit tudunk csupán, hogy Somlyó-Ujlak, mint már előneve is mutatja, tartozéka volt a szilágy-somlyai uradalomnak, Szilágy-Somlyó pedig még a XIII-ik század második felében is *Vata*-Somlyója nevet viselt, s a Vata nemzetség birtoka volt.¹⁾

Ez egyetlen névvel legrégibb történelmünknek mennyi alakja elevenül meg emlékezetünkben! Péter, a kétszer bukott király; Szent-Gellért és vértanútársai; Endre és Levente, a hazatérő királyfiak, s az ős hit követőinek ezrei, kiknek oltárai e félreeső erdők s hegyek között, tán itt a Kraszna partján, az ujlaki egyház helyén lángoltak utóljára.

Van-e hazánkban más egyház vagy műemlék, mely Vata nemzetségével hozható kapcsolatba? azt még a jövő fogja felderíteni; de a somlyó-ujlaki egyház az ős hit utolsó védőjének nemzetségétől származik, s kibékülésének emléke a kereszténységgel.

Z i l a h.

A ködi, ákosí és ujlaki egyházakon kívül a félköríves stylnek több alkotása nem létezik Szilágy megyében. Hajdan kétségkívül több létezett, mert legelső egyházaink e stylben épültek, de utóbb új, az úgynevezett gót vagy csúcsíves styl foglalván el a réginek helyét, az elpusztult vagy újonnan keletkezett egyházak már az új ízlésben épültek fel. Ezért gyérbek a félköríves műemlékek, és számosabbak a csúcsívesek.

Szilágy megyében legrégibb, vagy korai csúcsíves emlék

¹⁾ *Hazai okmánytár*: VI. 60. l.

a zilahi ref. egyház, azaz annak keleti végén a szentély, mert az eredeti egyházból már csak az áll fenn.

A nyolczszög három oldalával záródik, szegletein kéttagú támokkal, s a sokoldalú záródás, a táмок, valamint diadalívének s ablakainak már csúcsos záródása helyezi a csúcsíves emlékek közé. Hossza 8.12., szélessége 7.05, magassága 7.46 m. A záradék előtt dongaboltozattal bír.

Figyelmet érdemel a déli oldal egyetlen, már félig befallazott ablaka, melyet külön rajz is feltüntet s melynek külső ívén természetes hűségű szőlővenyige dísz van egy-egy oldalon két levéllel s négy fürttel erőteljesen kidolgozva; a csúcson a két szár virágban végződik.

E fennmaradt részletek összhangja és szépsége egyaránt következtetnünk enged arra, hogy az egyháznak már hiányzó hajója is hasonló gonddal és ízléssel épült volt. E mellett szól ama körülmény is, hogy Zilah még Szent-László király adományából az erdélyi püspökök birtoka lévén,¹⁾ az egyháznak kegyura, és így építője oly férfi volt, ki a gyulafejérvári székesegyházban hazai építészetünk egyik gyöngyét látta maga előtt.

Építésének kora a XIII-ik század közepére, nevezetesen 1246. tájára tehető, midőn Gál erdélyi püspök a tatárok által elpusztított Zilaht újra felvirágoztatni törekszik.²⁾

Jóval utóbb, nevezetesen az erdélyi püspökség birtokainak világiasítása után történt, hogy a régi egyház hajóját mindhárom oldalán kibővítették, s nyugati oldala elé magas tornyot emeltek.

Kraszna.

Hogy milyen lehetett a zilahi egyház átalakíttatása előtti? azt legalább gyaníthatjuk a krasznai református egyház alakjából. A két egyháznak még méreteik is közel járnak egymáshoz, csak az a különbség köztök, hogy a krasznai egy századdal későbbi lévén a zilahinál, a csúcsíves építészet már teljes kifejlődésében nyilatkozik rajta.

¹⁾ *Gyulafejérvári kóptalan levéltár*: F. II. 401.

²⁾ *Pray Gy.*: *Hierarchia Hung.* II. 263. l. b).

Keleti oldalán megnyújtott, úgynevezett hossz-szentélyt találunk, melynek hossza 10.25 m., szélessége 6.20 m., magassága 6.30. Kereszt- és fülkeboltjának bordái gömbölyű orral bírnak, sőt a bordákra rakott paizsok, szám szerint nyolcz, még korai csücsíves reminiscenciák, csak kár, hogy egészen üresen, czimerek vagy feliratok nélkül állanak.

Diadalíve csücsíves, egyszerűen tompított négyszög profillal bír.

Egyetlen hajójának hossza 14 m., szélessége 8.70 m., magassága 6.50 m.

A szentélyt három, s a hajót szintén annyi keskeny, csücsíves ablak világítja meg, melyek azonban, valamely későbbi javítás alkalmával, belül félkörű zárást nyertek. Az északi oldalfalak áttörtlenek.

Déli ajtaja egészen egyszerű, de a nyugati, mely 1.25 m. széles, 2.22 m. magas, csücsíves kőbélletű három horonnyal, egy körtealakú, és egy tompított hengertaggal; a profil eleje és vége ferde lemez által képezetik.

Ez ajtó felett emelkedik két emelet magas, négy torony is, melynek azonban csak alsó része egykorú az egyházzal. A torony tetejét izléses csücsfedél takarja, négy szögletén egy-egy fióktoronnyal s a fedél alatt, a falakon is túl terjeszkedve, az úgynevezett gyilkosfolyosóval. Ez az egyháznak, mely különben is kőkerítés közt emelkedik, bizonyos várszerűséget kölcsönöz. Kétségkívül védelmi helyül is épült az egész, s talán éppen akkor, midőn Krasznavára, melyet egy 1257-iki oklevél is említ,¹⁾ már pusztulóban volt.

A szentélyt s a hajó déli s északi oldalát egyszerű, tagozatlan táмок erősítik; de a nyugati oldalon s a torony mellett a táмок már kéttagúak, mivel itt a nagyobb nyomás miatt magasabbak és erősebbek is.

A hajót ma vízszintes famennyezet takarja.

H a d a d.

Szilágymegyének egyik legérdekesebb községe Hadad, a Vesselényiek oly nemes fájának előnévadó birtoka. A Ves-

¹⁾ *Hazai okmánytár*: VI. 90. 1.

selényiek birtokába azonban csak a XVI-ik század utolsó negyedében jutott, midőn az ős birtokos Jakchi nemzetség utolsó sarja is kihalt. Azért Hadad középkori műemlékei még a Jakchiak nevéhez fűződnek.

Ez emlékek egyike a történelmünk lapjain is fel-feltűnő hadadi vár, mely a község élvégén, egy magas hegynyúlványon emelkedett. Csak déli s nyugati oldalán állt szabadon, többi oldalain a felette elvonuló magasabb hegylánczról csupán mély árok választotta el.

A vár ma már a földdel egyenlővé van téve, csak a meredek oldalakon látszanak még falainak maradványai. Helyén a Vesselényiek kastélya emelkedik, mely a múlt század ismeretes, kettős fedelű stíljében épült. Romjainak, nevezetesen pedig félköríves, de azért XVI-ik századi kapu-tornyának alakját fentartotta egy rajz, mely 1791-ben készült, s mely az említett kastély egyik termében őriztetik.

Másik, még teljes épségben levő műemléke Hadadnak a reformátusok egyháza, mely a község alvégén emelkedő magaslatról messze vidéknek mutatja nemes idomait.

Ez egyház szakasztott mása a krasznainak, kétségkívül annak hatása alatt épült, de már több gonddal és csinnal.

A hossz-szentély itt is keletnek áll s a nyolczszög három oldalával záródik, 8.25 m. hosszú, 6.70 m. széles; de boltozatának kőgerinceit paizsok nem díszítik. Egyetlen hajója szintén famennyezetes, s hosszúsága 16.44 m., szélessége 9.60 m.

Nyugati oldalán emelkedik a négy torony, melynek, mint a krasznainak, szintén van gyilkosfolyosója, de falai aránylag vékonyak, s azért már annyira össze vannak repedezve, hogy a harangokat egy külön ákampanilóban kellett elhelyezni.

A tornyot két diagonál, a hajót és szentélyt hat-hat kéttagu tám erősíti.

Diszesebb pedig a hadadi egyház annyival, hogy ablakainak csücsíves díszművei megvannak; diadalíve szintén kőbélletű, erős körtealakú profilja a pillérben is folytatódik s csak az abakusból álló fejezet választja el a kettőt; a pillér lábazata egyszerű rézslé, mely később, gúlán ülve, átmegy a négyszögbe. Feltűnő sajáttsága meg az, hogy ajtaja nem a déli, hanem az északi oldalon áll, mert a község is ez oldalou

esik. Az ajtó csücsíves köbületének díszét egy horony s két hengertag képezi, de a horony igen csekély, a dombortagok is alig nagyobbak a negyedkörnél. Az egyház többi részénél, úgy látszik, későbbi.

Ez egyházban hajdan érdekes sírkövek is állottak, de ma már csak két töredék létezik belőlök, nem is itt, hanem az említett kastély kertjében, az üvegház falába illesztve. Mindkettőnek anyaga veresmárvány. Az egyiket csörsisak felett s két, felfelé álló szarv között, balra tekintő s növe farkas látszik, a sisak foszlányaitól jobbra pedig NIS·I latin betűk, tehát a feliratnak csak egy kis maradványa. A másik töredéken szintén megvan a balra tekintő farkasfej, de az itt is csonka feliratnak betűi minuskel jellegűek. Név, mely a sírkövek s a címér tulajdonosai felől tájékozást nyújtana, egyik töredéken sem maradt fenn. De mi sem természetesebb, mint hogy a Jakchiak ősi birtokán ama sírkövek czimerét a Jakchiakénak tartassuk.

Van ugyan Kusalyi Jakch Györgynek, Szatmármegye alispánjának egy 1358-ban kelt levele,¹⁾ melynek pecsétjén a címér három ék, tehát az ismeretes Gütkeled-féle címér, a mint most már oklevelileg is kimutatható, hogy a Jakchiak a Gütkeled nemből származtak.²⁾ Van ismét egy másik Jakchi-pecsét egy 1463-ban kelt oklevelen,³⁾ melynek paizsa ötágu koronát tüntet fel; mindemellett, mivel az említett sírkövek czimere ismételve előfordul, több mint valószínű, hogy az nem valamely idegennek, hanem éppen a Jakchiaknak czimere, melyet talán a czimerosztogatásban is annyira bőkezű Zsigmond királytól nyertek.

K u s a l y.

De a Jakchi nemzetség főbirtoka nem Hadad, hanem annak közelében Kusaly volt, melytől előnevöket vették s hol nemzetségi monostoruk állott.

Itt műtörténeti szempontból három hely vonja magára

¹⁾ Kállay család levéltára: 1189. sz.

²⁾ A váradai püspökség története. III. 179. 1. 1)

³⁾ Br. Vassalényi család levéltára.

figyelmünket. Egyik a község nyugati oldalán elvonuló hegylánc legmagasabb csücske, melyet a nép ma is Várhegynek nevez, s hol a hagyomány szerint a Jakchiak vára állt egykoron; de ma már az egészről csak a pusztá név maradt fenn.

A másik érdekes pont a község déli részében egy magaslat, mely ma is temetőül használtatik, s hol valamely elpusztult épület alapfalai s széthullott kövei ma is látszanak. Itt valószínűleg a községi egyház állott, ama Szűz-Máriának szentelt templom, melynek lelkészeiről s azok birtokairól többször szólnak középkori irott emlékeink.¹⁾

De legérdekesebb helye a községnek a Várhegy alatt ama fensík, melyen a ref. egyház emelkedik. Egyike a XV-ik század elején keletkezett egyházainknak, esakhogy ma már, mint a költő mondaná: »Félig ép, félig rom.«

Nyugati kapuzata igen érdekes. Gazdag tagozatú profillal bír, öt horony-, öt dombor-taggal s a szegélyző falék alatt kinn ülő háromnegyed oszloppal. Legbelül a horony, lemez és henger a timpanon mérművének folytatása; azután két félkörte-tag következik, két beugró lemez által elválasztva, a harmadik hengertag már teljes körtealakkal bír, s két kis pálczatag szegélyezi. A negyedik hengertag egyszerű pálcza; az ötödik ismét félkörte lemezzel. A mérmű profilja, valamint a körtealakú henger s a szegélyző oszlop lábazattal bír. A timpanonban félkörbe írt három ívű mérmű van, melynek középső ívében három orrból a háromlevél (Dreipass) alakul; a három ív alakította két sarokban pedig öt szirmú virág foglal helyet.

A mérmű felett a profil már nem félkör alakú, hanem az úgynevezett számárhát alakot veszi fel, melynek párkányán a levélesornók helyei még látszanak, valamint a csücsáról letört keresztrozsa helye is.

A szegélyző oszlopon egy-egy toronyfi áll, melynek lábából a szegélyző párkány nő ki, de a toronykák felső részei már szintén hiányzanak.

¹⁾ Szereday A.: *Seriss Epp. Trans.* 136—7. II. — Fejér Gy.: *Codex dipl.* X. 5. 137. 1. — Thallóczy L.: *A kamara haszna.* 182. 184. II. — Kállay család levéltára.

A kapuzatot végre válaszpárkány fogja körül, mely az egész épületen végigfut.

Az egyház egyetlen hajója 13.73 m. hosszú s 9.40 m. széles, s eredetileg csillagboltozattal volt befedve, melynek nyoma a finom metszésű boltkezdőkben fennmaradt.

Diadalív, mely félkörrel záródik, most be van falazva, s e falnál az egyház jelenleg véget ér, mert túl rajta a szentély már elpusztult. Csak déli falából áll fenn még annyi rész, melyből következtetni lehet, hogy a szentély a nyolcszög három oldalával záródott, 6.20 m. széles volt s 8.30 m. hosszú lehetett.

Ugyancsak a déli fal mellett emelkedik a három emelet magas, négy torony, melynek felső, kőosztású ablakában csinos mérmű van két horonyból és lemezből álló, kései profilal. A mérmű két kis íve félkörű s mindenikben egy-egy háromlevél, felettök pedig teljes kör van, bensejében a szokott négylevéllel.

E toronynak egykor párja is volt a szentély átellenes, éjszaki oldalán, a mint azt nemcsak a helybeli hagyomány emlegeti, hanem a megjelölt helyen a fal nagyobb vastagsága is igazolja.

A tornyot így, a szentély mellé állítani rendszeren a szerzetesek szokták, azért tehát történeti adatok nélkül is biztosan állíthatnók, hogy itt szerzetesi egyház előtt állunk. De van oly történeti forrásunk, mely említi, hogy Kusalyon Szent-Ferencz rendjének klastroma létezett; ¹⁾ egy másik adat meg még világosabban szól, midőn elmondja, hogy Hédervár Dóra, férjének, Drágfy Bertalannak halála után a kusalyi apácza-klastromba vonult s ott fejezte be özvegy életét. ²⁾ Itt Kusalyon tehát a Szent-Ferencz-rendnek, de nem, mint eddig hittük, férfi, hanem női szerzeteseinek, az úgynevezett klariszszáknak klastroma állt, melyről történeti emlékeink jogosan állítják, mint a fentebbi példa is igazolja, hogy tagjai között gyakran legelső családaink leányai találtak.

¹⁾ »Monasteria Ordinis Sancti Francisci: . . . Kusaly in Szilagiensi tractu, Dioecesi Varadiensi« (helyesebben: Transilvaniensi). *Decreta Synodi Dioecesanæ Strigoniensis Anno Domini 1629*, 119. l.

²⁾ *W a g n e r K.: Collectanea genealogico-historica*, Dec. III. 29. l.

Az egyház éjszaki oldalán, az elpusztult torony mellett látszanak is valamely, egykor szépen boltozott épület maradványai, melybe az egyház hajójából egy 2.74 m. széles, kőbélletű, de most befalazott ajtó vezetett. Ez épület lehetett egykor sekrestye vagy kápolna; de az sem lehetetlen, hogy a hajdani klastromnak maradványa.

Annyi bizonyos, hogy itt nemcsak magából az egyházból, hanem annak környékéről is sok elpusztult. A hagyomány ma is emlegeti, hogy a szomszéd falvak egyházaihoz, sőt 1722-ben a kaplonyi ferencz-rendiek építkezéséhez is innét hordták a faragott köveket. Ez utóbbiak kétségkívül ama jog alapján, hogy renájök klastroma volt egykoron.

Eredetileg az egyház magasabb is volt, mint most; a hajó főpárkánya a torony második válaszpárkányával állhatott egy színvonalon s összeköttetésben, legalább a torony említett párkánya a hajó felőli oldalon most meg van szakadva.

Meg kell még említenem, hogy az egyház déli ajtaján belül, a földön terjedelmes kőlap fekszik, melyen írás vagy czimer nincs, de egykori vaskarikáinak kerek nyomai nyilván mutatják, hogy sirbolt van alatta. Kőváry László szerint a Jakchiak sirboltja.

Az említett déli ajtó most az egyedüli, melyen még az egyházba járnak. Hajdan három ajtó kellett, ma már egyen is könnyen beférnek; annyira megfogyott itt a magyarság. És ez az állapot még az egyház elhagyatottságánál is szomorúbb.

Magyar-Keczel. Kraszna-Horvát. Szamos-Ardó.

Most egyszerre három falusi egyházat van szerencsém bemutatni a megye különböző tájáról. Egyik a magyar-keczeli a Meszeshegység tövééről; másik a kraszna-horvát a Kraszna jobb partjáról; a harmadik a szamos-ardai a Szamos melékéről.

Alakjára és beosztására nézve mind a három teljesen hasonló egymáshoz; legfeljebb abban különböznek, hogy egyik valamivel nagyobb, régibb vagy csinosabb a másiknál.

Egy század, a Hunyadyak századának alkotása mind a három. Legszebb a keczeli; legrégibb s legnagyobb az arдай.

Jelenleg mind a három a reformátusok birtokában van; mind a három keletelt; szentélyök a nyolcszög három oldalával záródik s mind a hármat kéttagu támpillék körül.

A keczeli legkisebb: szentélyének hossza 6.37 m., szélessége 5.92 m., magassága 6.56 m. A hajó pedig 9.92 m. hosszú, 8.19 m. széles, 6.55 m. magas. A szentély tehát nem alacsonyabb, mint rendszeren, a hajónál.

Ez most famennyezetes, de a szentély szép hálóboltozattal bír kései bordaprofillal. Ablakai a szentélyben két-, a hajóban három osztásúak, igen csinos, kései mérművel.

Diadalív most egyszerű, tompított négyszög, de a rajta levő gyámkő mutatja, hogy régente gazdagabb profilja volt; kőlabazata egyszerű gót.

Déli ajtaja kései, tompított élű profán ajtó páczatagozattal; még csinosabb igen finom kései gót szentségháza szürke homokkőből, csak kár, hogy két oldaláról a toronyfiak, valamint a számráthát csúcsáról a kereszttrózsza már hiányzik. Különben négyszögű fülke a szentély északi oldalfalában, alatta erőteljes gót párkány, oldalain pedig egy-egy oszlopecska áll gyűrűtaggal és nyolcszögű, kockázott labazattal. Egyszerű fejezetéből nő ki egyrészt a toronyka, másrészt a számráthátú timpanon párkánya. Ennek részlejtjén különböző alakú levélsomók voltak, de csak a két legfelső maradt meg. A timpanon belsejében gazdag vakmémű van igen finoman kifaragva. A kereszttrózsának nyolcszögű szára csak a szabványos gót nyaktagig van meg.

A keczelinél valamivel nagyobb, de egyszerűbb a horvati egyház. Szentélye hossza 7.72 m., szélessége 6.11 m., magassága 7 m. A hajó hossza 11.55 m., szélessége 8.55 m., magassága 7 m.

Jelenleg úgy a hajó, mint a szentély famennyezettel bír, de ablakainak kései mérművei még nagyobbára megvannak, s legkeletibb ablaka, mely kerek s egymás mellett két halhólyag-idomot tüntet fel, erősen emlékeztet a löcsei Szent-Jakab-egyház tornyának hasonló ablakaira.

Kéttagú támpilléreit kőburkolat fedi, helyenként kései

gót faragványokkal, s ezek között hazánk stilizált s megcsontított ezimerével.

Megemlítem még, hogy a hajó déli fala egy félméterrel hosszabb az északi falnál, és így nyugati oldala ferdén áll. —

Az arдай egyház szentélyének hossza 8.70 m., szélessége 6.10 m., magassága 5 m. A hajó 12.60 m. hosszú, 8.25 széles, s magassága egyenlő a szentélyével. Mindeniütt vízszintes famennyezettel bír.

Diadalívnek erőteljes lábazata, egyszerű gyámkő, félkörű alakítása van.

Nyugati ajtaja késő gót finom tagozattal, félkörű fejjel; papi széke egyszerű gót hasonló fejjel; déli ajtaja lapított hármás löheridomú.

De a kis egyháznak említésre méltó különlegességei is vannak. Ilyen mindjárt a diadalív felső részének két oldalán egy-egy üreg, melyekbe hajdan egy keresztülfejtetett gerenda két vége volt beeresztve, s a gerendán, középkori szokás szerént, Krisztus urunk keresztje állt több-kevesebb szoborral, a mint az például Krakkó régi egyházaiban ma is látható.

Még érdekesebb dolgok vannak az egyház külsején. A hajó déli falának legkeletibb, diagonál támpilláján, kőbe vésvé, látunk egy tengeri horgonyt fekvő helyzetben, s nyele alatt és felett, a horgok közelében, egy-egy hatágu csillagot. Ez, mint tudjuk, a Drágfy-ezimer, mely csak abban különbözik a Nagy Iván által közlöttől,¹⁾ hogy itt a horgony nyele nincs koszorúzva. E szerént teljesen tarthatatlan amaz állítás, mintha a Drágfyak ezimere egy félhold s hegyével arra fektetett nyíl lenne.²⁾ E ezimer kétségkívül azért áll a kis egyházon, mert azt egy Drágfy építette.

Nem kevésbé érdekes jelenség ötlik szemünkbe a szentély északkeleti oldalán. Itt a falra egy óriási tulipán van festve veres-kék tölesérrrel s két zöld levéllel. Mit kereshet ez itt? Egyszerű díszítés akart-e csupán lenni vagy keletkezésének talán komolyabb alapja is van?

¹⁾ Magyarország családai. II. 380 l.

²⁾ Magyar történelmi tár. VI. 91. l.

Eredetileg alighanem kehely volt ide festve, és csak később, midőn már a régi hussita-templomok ama jelvényét nem értették, alakíthatták át a kelyhet tulipánná.

Népiünk nemcsak a felvidéken, hanem a Tiszántúl is még napjainkban is regéli egy-egy régi egyházzól, hogy a csehoké volt, a csehok építették, de ez korántsem jelenti azt, mintha Giskra vagy Zwela zsebrákjai hazánknak még keleti részeiben is oly tömegesen telepedtek volna meg, hogy ott egyházakat építettek. Itt a cseh nem nemzetiséget, hanem vallást jelent, mint van napjainkban is magyar vallás, orosz vallás, s az oláh is a katolikusokat nyámczoknak: németeknek híja, mivel az erdélyi fejedelmek korában látta, hogy a katolikus vallás mindig a németekkel jött be és terjedett.

Azért az idézett népmondában is inkább ama történeti ténynek emléke szól, hogy egykor, nevezetesen a XV-ik században, népiünknek ezrei, még a Tiszántúl is egész községek követték Huss tanait, az úgynevezett cseh vallást, a mint azt egykorú oklevelek kétségtelenül igazolják.¹⁾ És ugyanazért XV-ik századi okleveleinkben a gyakran előforduló »Bohemi« szó nem mindig jelent csak csehek, hanem gyakran cseh vallásu, hussita magyarokat is.

Nagyfalu.

Keletelt egyháza, mely most a helvétvallásuak birtokában van, benn a községben, a Berettyó bal partján emelkedik.

Szentélye a nyolcszög három oldalával záródik, 12.65 m. hosszú, 8.71 m. széles, 9.10 m. magas. A hajó hossza 21. m., szélessége 10.45 m., magassága 11.40 m.

A szentély kései gót hálóboltozattal bír, melynek zárkövei külön figyelmet érdemelnek. A legkeletibb zárkó már esonka, de megmaradt részén még látható egy úgynevezett Anjou-liliom, kétségkívül valamely czimernek alsó része. A középső zárkónek paizsa üres, de a legnyugatibb egy halmon álló griffet tüntet fel kiterjesztett szárnyakkal. Ez, mint még alább látni fogjuk, a Losonczy Bánffy nemzetség czimere, mely

¹⁾ *F e j é r Gy. Codex dipl. X. 7. 808—14. II. — A váradi püspökség története. I. 259. 1.*

később annyiban megváltozott, hogy most a grif koronából emelkedik ki s egyenes pallost tart,²⁾ de itt még ősz eredetiségében látható. Itt egyúttal történeti adat gyanánt is szolgál s azt hirdeti, hogy a nagyfaluasi derék egyházat valamelyik XV-ik századbeli Bánffy vallásos bőkezűsége emelte. A esonka zárkó említett lilioma valószínűleg nevének czimeréből maradt fenn. Különben oklevelek is igazolják, hogy Nagyfalunak s környékének urai a XIV-ik századtól kezdve a Losonczy Bánffyak.³⁾

A szentély déli oldalfalában áll a papiszék, mely 1.52 m. magas, 1.44 m. széles, s vakolt gót ível bír.

Diadalive szép gömbölyű tagozatú, de jelenleg barokk fejezete van.

Hajója egyszerű famennyezetes.

Ajtaja jelenleg kettő van: a déli s nyugati oldalon; az északi ajtó befalazva áll, csak kőbélletének szélei látszanak. Déli ajtaja már át van alakítva, de a nyugati még eredetiségében áll. Négy horonnyal bír; az első hengertagot egy kisebb henger kíséri, a második hengert kívül lemez, belül kisebb hengertag szegélyezi, míg a harmadik körtealakú henger mindkét oldalon kisebb hengertaggal bír. A profil kezdete horony, vége pedig ferde lemez.

Igen szépek az ablakok, négy a szentélyen s ugyanannyi a hajóban; még gömbölyű tagokból álló profillal bírnak s csak három helyen fordul elő rajtok a halhólyag-alakzat. Északi oldalfalai áttörtlenek.

Tornyának alsó része egykorú az egyházzal; alsó párkánya s az ablakok alatti kis párkány még mutat gót elemeket.

Úgy a szentélyt, mint a hajót háromtagú tákok veszik körül, melyeknek falvastagsága 74 cm., s a szentélynél 1.31, a hajónál 1.90 méterre szöknek ki.

Ez egyház, mint látjuk, oly tekintélyes, hosszszentélye oly tágas, hogy szerzetesek egyházának is bátran beillett, a mint történeti forrásaink csakugyan említik az éppen oly

¹⁾ *N a g y I.: Magyarország családai. I. 171. 1.*

²⁾ *F e j é r Gy.: Codex dipl. X. 2. 829. 1.*

buzgó, mint bazafias pálos-rendnek nagyfalusi klostromát.¹⁾ E klostrom azonban nem itt a községben, hanem a pálosoknak, mint remete szerzetnek, rendi szabályai szerint a községen kívül, mintegy negyed-órányira, dél felé, a Berettyó jobb partjának egyik magasabb pontján emelkedett.

Ama hely ma is »Klostromtető« nevet visel, s a mellette elterülő rét »Barátrét«-nek hivatik. Ime, a helynevek történeti fontossága. Irott emlékeink nem mondják, hogy a község, avagy határa mely pontján állt hajdan a klostrom; de a helynevek im elvezetnek hozzája, azaz ma már csak pusztá helyéhez.

A helyen ugyanis, hol a falubelínél még szebb egyház állt egykoron, s mellette a klostrom, mely az Istenért epedő vagy a világgal meghasonlott szívnek menedékiül, a tudomány, művészetnek s anyaföld művelésének iskolájául szolgált, — e helyen ma már esalit, bozót terem. A régi épületeknek legfeljebb még alapfalaik vannak meg a begyepesedett hantok alatt. A felső falakat már 1556-ban erőszakosan bontogatták, mely alkalommal egy hirtelen leomló fal több embert maga alá is temetett.²⁾

Utolsó perjele, Mátyás, látván a pusztulást, a monostor birtokait 1563-ban Báthory Istvánnak adta zálogba; de két év múlva II-ik János király losonezi Bánffy Istvánt iktattatta azokba.³⁾ És a nagyfalusi klostrom, mely Szűz-Mária tiszteletére volt szentelve,⁴⁾ nem épült fel többé. Ma már csak egy-két kőtöredék van fenn belőle.

Szilágy-Somlyón, a megyeháza kerítésébe falazva áll két darab veresmárvány, kétségkívül sírkő-töredék. Egyiket Nagyfaluból, hol a koresma ajtajának lépcsőjéül szolgált, a másikat az említett Klostromtető közelében az országútról

¹⁾ »Ordo Eremitarum Sancti Pauli Primi Eremitae: Vicarius de Kápolna prope Varadinum sub quo Prior de Szilágy prope Nagyfalu.« *Acta et decreta Synodi Diocésanas Strigoniensis Anno Domini 1629.* 124. l.

²⁻⁴⁾ *Budai orsz. levéltár kinc. oszt.*: Paulini de Nagyfalu. — Ugyanitt említettnek birtokai: Márón falu egészen, továbbá két malom: egyik Nagyfaluban, másik Zovány határára a Berettyón; szőlők a nagyfalusi hegyen és szántóföldek, rétek.

hozták Somlyóra. A töredékek egyikén egy grif egyik lába, négyágu farka és szárnyának felső része látszik, a kölap szélén pedig minuskel betűkkel eme szavak:

. . . onisi bani de loso . . .

A czimer tehát kétséget kizárólag a Bánffyaké, s ilyen czimer van, mint láttuk, a nagyfalusi egyház szentélyének egyik zárkővén is, csak hogy valamivel egyszerűbb. A veresmárvány töredékek azonban nem a nagyfalusi egyházból, hanem a Klostromtetőről származnak, mert középkori főuraink temetőhelye a nemzetségi klostromban létezett.

A Klostromtetőről felfelé haladva a Berettyó mentén, egy órai út után meredek sziklatető áll előttiink. Északi oldalán eléggé lejtős út vezet fel *Valkóvára* romjaihoz.

E vár 1249-ben még nem létezett, mert IV. Béla királynak az idézett évben kelt adománylevele még egyszerűen csak Valkót említi,¹⁾ pedig az adománylevelek nem szokták elhallgatni a várat, ha volt. De 1316-ban a lázadó Kopasz nádornak fia, Bekch már védi Valkóvárát Károly király hadai ellen.²⁾ E vár is tehát csakhamar a tatárjárás után keletkezett.

Alaptervezete, mint a biharmegyei fenesi váré,³⁾ háromszögű; öregtornya ennek is a leggyöngébb oldalon áll, csak hogy itt nem henger alakú mint amott, hanem négyezet képez. Egy-egy oldala kívül közel 9 méter, falainak vastagsága több mint 4 méter. Ma még mintegy 10 m. magasan áll, de csak egyik oldalán, mert nyugati oldala már földig leomlott. Egészen terméskő épület, csak belső két szegletében áll még egy-egy faragottkő gyám, mely a boltozatot tartotta.

Az öreg toronytól napkelet felé, a vár déli oldalán terjedelmes épületnek, talán éppen a hajdani palotának alapfalai állanak, hasonlóképen az északkeleti szegleten, a hol néhány méternyi magasan egy csonka torony is emelkedik.

Különben udvarát, falait már benötte s elborította az erdő, mint történetét a feledés.

¹⁾ *Wenzel G.*: *Árpádkori új okmánytár*: II. 208. — VII. 284. l.

²⁾ *Nagy I.*: *Anjoukori okmánytár*, I. 522. l.

³⁾ Rajza látható: *A vároői püspökség története*. II. kötet.

Tasnád.

Mezőváros. Székhelye egykor az erdélyi püspök Meszesentúli vikáriusainak, kiknek sorozatából húsznál többet ismerünk. És ezen kitünő helyzetének megfelelő volt egyháza is, mely legnagyobb vala a hozzá tartozott terület valamennyi egyháza közt.

Benn a városban, gyönyörű magaslaton áll, honnan az egész vidék felett uralkodik. Úgy felosztása, mint arányai s idomaival élénken emlékeztet a fentebbi nagyfalusi egyházra.

Keletelt ez is; szentélye szintén a nyolczszög három oldalával záródik, 13.20 m. hosszú, 6.62 m. széles, 12.27 m. magas. Hajójának hossza 24.60 m., szélessége 10.65 m., magassága 12.40 m.

A szentély felett keresztboltok emelkednek egyszerű bordákkal; a hajó ma fennyezetes, de oldalfalain fennmaradtak a háromnegyed faloszlopokon nyugvó, nem épen csinos falívek, melyek valószínűleg a kései hálóboltozatot tartották.

A szentély négy, a hajó három magas, csúcsíves ablakon át nyer világot; mérműveik szép, változatos, kései gót modorúak, a halhólyag idomot ismételve is feltüntetők.

Diadalíve merész csúcsíves; de papiszéke a szentély déli oldalán négyszögletes késő gót.

Az egész egyházat kéttágú táмок erősítik, melyek a szentélynél 1.82, a hajónál 2.15 m-re szöknek ki, s falvastagságuk amott 61, itt 85. cm.

Tornya, mely a nyugati oldalon emelkedik, egészen újabb keletű: 1822-ben épült. Ez alkalommal falazták be ama nagy csúcsíves ablakot, mely ez oldalon létezett.

Az egyház belsejébe eredetileg három ajtó nyílt: a déli, nyugati s északi oldalon. Ez utóbbi most befalazva áll, a másik kettő pedig minden kőbéllet nélkül egészen egyszerű.

Említést érdemel a déli ajtó zárja, mely a lakatosművészetnek remeke s eme feliratot viseli:

1697. M. L.

De legnagyobb nevezetességét ez egyháznak a szentély-

ben találjuk. Itt a boltozat gyámköveit paizsok takarják, melyek egyikén — a többiek üresen állanak — fenn évszám áll: $\{ 8 \wedge 6 = 1476$, alatta pedig a kétfelé osztott paizs jobb oldalán két pólya, a bal oldali mező üres. E czimeres paizs tehát szakasztott mása annak, mely még nem régen is Budavárban, Nagyboldogasszony egyházának toronyablakában állt. Még az évszám is csaknem ugyanaz. Mint ott, úgy itt is jobbról a két pólya áll; a másik kettőt az évszám takarja. A bal mező alsó része üres, a kettős kereszt tehát, bármi okból, hiányzik; mindamellett kétségtelen, hogy itt is, mint annyi más helyen, midőn feljegyezték az egyház építésének évét, odatették hazafiságuk és állami függetlenségök jeléül az ország czimerét is.

E czimer már magában véve is becses, de még becsesebb évszáma miatt, mely Szilágy megye egyházainak első, legrégebb dátuma. Műtörténeti szempontból valóságos nyereség, mert általa meghatározva látjuk, hogy azon csúcsíves műidomok, melyek a tasnádi egyházon előfordulnak, mikor uralkodtak Szilágy megyében? s ugyanazon idomok több vagy kevesebb fejlettsége szerint következtetést vonhatunk a dátum nélküli egyházak korára.

Ki építette a tasnádi egyházat? az nincs feljegyezve; de kétségtelen, hogy Erdély püspöke, kinek nemesak birtokaihoz tartozott Tasnád, hanem helyettese, úgynevezett Meszesentúli vikáriusa is székelte itt. 1476-ban Mátyás király rokona, Vingárdi Geréb László nyerte el az erdélyi püspökséget¹⁾ és így a tasnádi egyháznak legalább befejezését méltán köthetjük össze az ő nevével.

A régebbi egyház faharadványai a mostaninak déli oldalában, nevezetesen itt a bejárástól jobbra még látszanak.

M e n y ő.

A tasnádi egyház 1476-ban, mint láttuk, még minden ízében a csúcsíves izlés szabályai szerint épült. De ugyanakkor a görög és római remekírók műveinek felkarolásával felélesztették Athen és Róma klasszikus kori építészeti stílyjét

¹⁾ Pray Gy.: Hierarchia Hungariae. II. 269. 1.

is. És fellépet az úgynevezett renaissance építészet, eleintén csak mellékesen, a csücsívesnek csupán szerény kísérőjeképen, de idővel mindig több tért hódítva el attól, míg végre teljesen háttérbe szorította azt.

A renaissance, pár évtized múlva 1476 után, Szilágymegyében is feltűnik, bár még csak alárendelt, mellékes szerepben. Az alapterv, az elrendezés még csücsíves; de a részletek vagy díszítésekben már mutatkozik az új ízlés. És így, mint kétszáz év előtt, a román és gót styl küzdelmének korában, úgy ismét jöttek létre oly épületek, melyeken egyszerre két stylnak, az újnak és réginek alakítása szemlélhető, bár nem mindig szerves összefüggésben.

Ilyen mindjárt Szilágymegye északi részében a menyői egyház.

Magában véve, igénytelen kis épület; szentélyének hossza 4.53 m., szélessége 5 m. Hajója 13.20 m. hosszú; 8.10 m. széles, s mintegy 6 m. magas.

Szentélye sokoldalú, diadalív, ablakai, támpillérei, s egész alapszervezete még csücsíves, de egyetlen, nyugati kapuzata már egészen más, mondhatni kirívólag elüt az említett részletektől.

E kapuzat egészen veresmárvány s erőteljes részletekkel bír, tipikus florenczi ajtó. Egyszerű, de profiljában nemes négyszögű kereten nyugszik a felíratos képszék (Fries), mely jó arányú párkányt hord, a timpanon ugyanazon profilból alakul, mint az ajtókeret, s gömbölyű keretben czimert és felíratot foglal magába. A palmettás rozetták (akroteriák) igen finom faragásúak, s kiválóan helyes érzékről tanuskodik az, hogy a sarok-akroteriák magasabban fekszenek, mint a válaszpárkány, és így, alulról tekintve is, teljesen érvényre juthatnak.

E kapuzat tehát tökéletesen korai renaissance munka.

Hasonló ízlésű műdarabokat, vagy helyesebben már csak töredékeket, találunk a kis egyház belsejében is.

A diadalív felett, szemközt az egyházba lépővel, befalazva áll két darab veresmárvány. Felírat egyikén sincs, de mind a kettőn ugyanaz a czimer van, mely a kapuzaton

előfordul. Valószínűleg csakis e czimernek, melyről alább még szólandunk, köszönhetik fennmaradásukat.

Honnat kerültek ide e töredékek? minek a részeit képezték egykoron? Ma már senkisésem tudja megmondani. Közlebbi megtekintés után az egyik úgy tűnik fel, mintha valamely elpusztult oltár töredéke volna; annál bizonyosabb a másiktól, hogy úgynevezett szentségház volt, minőt a magyar-kezei kis egyházban láttunk, de alakzata attól már egészen elütő.

A darab közepén félkörű fejjel bíró nyílás van, de amely most befalazva áll. A nyílás egyszerűen tompított éllel bír és még középkori styl módjára belevég a lábazati párkány részéjébe. Két oldalát egy-egy korinthis pillér szegélyezi, s a pillérek architrávot hordanak, mely felett a nálánál finomabb és kisebb főpárkány van. A timpanon alakja szép és nemes, finom akroteriákkal; a lábazat alatt szokásos, függönyszerű toldalék foglal helyet.

Az egésznek művezete erősen emlékeztet a fentebb leírt kapuzatra; különösen a timpanon éppen olyan itt is, mint ott. Szóval korai renaissance munka ez is.

Meg kell még említenem, hogy ugyanezen egyházban kevéssel ezelőtt még egy keresztút is állott, de már használaton kívül, hasonló anyagból, hasonló kidolgozásban.

E keresztút anyaga veresmárvány; összes magassága 995 cm., medenczéjének átmérője 63 cm., lábazatának alsó átmérője 46 cm., legkisebb vastagsága 15 cm.

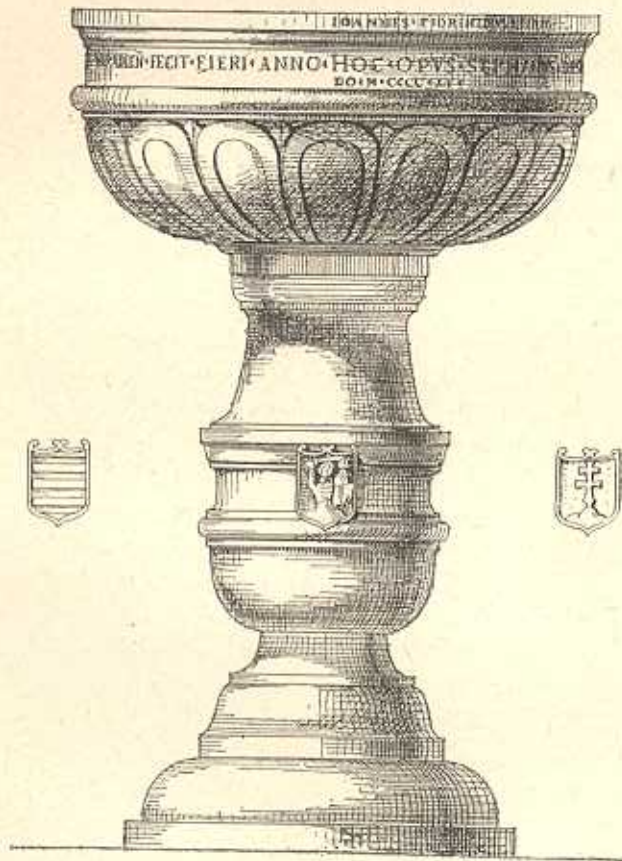
Medenczéjének lemezén s nyakán feliratok vannak, szárának két gyűrűtagja között pedig három ezímeres paizs függ.

A medenczének ma már nincs fedele, de, hogy eredetileg volt, azt kétségen kívül helyezik a felső síma tagjába, egymás átellenében fűrt lyukak, melyek a fedél sarkvasa és zárjának befogadására szolgáltak. Nagyobb baja ennél, hogy lábazata már széthasadozott s csak vaspántok tartják együtt.

Mind e hiányok azonban alig csökkentik műdarabunk becsét, mely leginkább abban nyilvánul, hogy a maga nemében alkalmasint egyetlen példányunk. Míg ugyanis a többi keresztutak a félkör-, vagy a csücsíves ízlés alkotásai, ez már a renaissance-é, még pedig annak nemesebb korszakából.

A kidolgozás rajta lehetne ugyan gondosabb s mesteribb, de egészének, tervezete kifogástalan, s idomainak aranyosságával s könnyedségével kellemesen hat.

És e szép, sőt mintaszerű műdarab egy félreeső kis falú egyháza számára készült, jelölül annak, hogy a renaissance műizlés, melyet Vitéz János váradi püspök honosított meg nálunk s Mátyás király ragyogón kifejlesztett, alig egy fél-század alatt hódításokat tőn egyszerű, vidéki földesuraink körében is.

A MENYŐI KERESZTKÚT ÉS CZIMEREI.

Érdekes kérdés már most, hogy ki által, mikor és mily úton jutott el az új, renaissance ízlés Szilágy megyébe?

E kérdésekre, legalább részben, megfelelnek a feliratok.

A kapuzat timpanonjának gömbölyü keretében, a czimer körül ez a felirat áll:

MICHAEL DESHAZII DE MENIEV OBIT ANNO
DOMINI · M · D · XIII

A czimertől jobbra:

FECIT · FIERI

A czimer alakjának derekán:

STEPHANVS

A czimertől balra:

DESHAZII

A párkány alatt pedig:

első sor:

STEPHANVS · DEESHAZY · DE · MENYEW · INIMICO ·
HOC · INSIGNI · P · WLADISLAŪ · REGĚ · OB · RĚ ·
FORT · T · IN · THVCAS · GESTĀ · DVM

második sor:

ARCIS · ILLICZE · PREFECTVRA · FVNGERETVR ·
ORNATVS · DNE · B · MI · DO · THOME · BAKOCZ · CAR ·
· SRIGO · PATR · CHE · CONST

harmadik sor:

ANTI^{PANI} · ET · LEGATI · APOSTO^{CI} · ROMAM ·
SCISMA'E · PVLVLANTE · TRIENNIO · ACCITI · NEGOC ·
CIORVM · OMNIUM · AR... (három betű kitört)

negyedik sor:

STRIGO · GVBERNATOR · PORTAM · HANC · POSVIT ·
ANNO · DO · M · CCCC^O · DECIMOQVARTO

(Michael Deshazy de Menyew obiit anno Domini 1514.
Fecit fieri Stephanus Deshazy.

Stephanus Deeshazy de Menyew inimico hoc insigni
per Wladislaum Regem ob rem fortiter in Thurcas gestam,
dum

Arcis Jaiczensis prefectura fungeretur, ornatus; deinde
Reverendissimi Domini Thome Bakocz Cardinalis Strigo-
niensis, Patriarche Const

antinopolitani et Legati Apostolici Romam, schismate
pulumante, triennio acciti negociorum omnium arcis

Strigoniensis Gubernator, portam hanc posuit anno
Domini 1514.)

De szükség ismernünk a keresztkút feliratát is,¹⁾ mely
a medence lemezén a következő:

IOANNES FIORENTINVS ME FECIT

Az alább létező egyenes nyakon pedig körben

első sor:

HOC OPVS STEPHANVS DESHAZY DE MENYEW
ALIAS IAYCZEN NVC ARCHIEPATVS STIGONIEN
GVBERNATÖ ET PPOTVS WARADIEN FECIT
FIERI ANNO

második sor:

DO M CCCC XV

(Joannes Fiorentinus me fecit.

Hoc opus Stephanus Deshazy de Menyew alias Jay-
czensis, nunc Archiepiscopus Strigoniensis Gubernator et
Prepositus Waradiensis fecit fieri anno Domini 1515.)

E feliratokban legfeltűnőbbek a kapuzat ama szavai, hogy
Menyői Désházy Mihály meghalt 1514-ben. Ez szokatlan,
mert a kapu nem sirboltba, hanem egyházba vezet, s Désházy
Mihálynak sem az egyházban, sem alatta nincs sirja. A szo-
katlan jelenségnek talán nyitjára vezethet az évszám, a gyá-
szos 1514.

¹⁾ E keresztkút legújabbán ifj. Bölöni Sándor nemes ajándéká-
ból Ipolyi Arnold váradai püspök műgyűjteményébe jutott. Bővebben
van róla szó: *Századok, 1886. évfolyam deczemberi füzet.*

A pórlázadás, mint az egykorú krónikás feljegyezte,¹⁾
Szilágymegyében is dühöngött. Talán Désházy Mihály is,
mint a derék Telegdy István vagy Csáky Miklós esanádi
püspök és amyan, áldozataul estek a lázadásnak, mely még
tetemeiket is elgázoló, hogy sirjok se lehessen. Ugyanakkor a
menyői kis egyház is, mely még XIV-ik századi épületnek lát-
szik, valószínűleg feldulatott. Legalább erre mutat az a kö-
rülmény, hogy a régi egyházból csak a puszta négy fal ma-
radt meg; a könnyebben elpusztulható részletek: kapu, ke-
resztkút, szentségház s talán az oltár is mind és egy időben
ujjonnan készültek.

Készítőjük, ugyancsak az idézett feliratok szerint, Me-
nyői Désházy István, ki előbb jajczai várnagy volt s ott nyerte
vitéz tetteiért ama czimert, mely a kis egyházban négyszer is
előfordult, s melyhez még visszatérendünk. Utóbb, midőn
Bakocz Tamás biboros érsek Rómában járt, esztergomi vár-
nagy lön; még utóbb, 1515-ben pedig váradai prépost. És ezzel
fel van derítve az út, melyen a renaissance Szilágymegyébe
eljutott.

Esztergomban fiesolei Ferucci András műve, a Bakocz-
kápolna, 1507-ben már készen állt, és így Désházynek eszter-
gomi várnagy korában, 1510-ben már volt alkalma látni és
megszeretni a renaissance ujdont-uj, tehát még megnyerőbb
szépségeit. De Désházy váradai prépost is volt, Váradon pe-
dig kortársa, a magas műveltségű Thurzó Zsigmond püspök
fényesen építkezett, s hogy már renaissance izlésben, azt iga-
zolják építkezése helyén, a váradai várban feltalált faragott-
kövek, köztök síremléke is. Azért nem lehetetlen, hogy Désházy
szülőföldéhez, Menyőhöz közelebb eső helyről, nevezete-
sen Váradról vitte át korának építészeti ujdonságát, s az a
Florencezi János, ki a keresztkutat, annak felirata szerint,
készítette, tán épp Szent-László városában tartotta műhelyét.

De a menyői kis egyház nemcsak műtörténelmünk s genea-
logiánk részére, hanem a heraldikához is szolgáltat adatokat.
A Désházy-czimer, mely az említett két töredéken, a keresztkút
szárán s a kapuzaton is előfordul, legnagyobb és így leg-

¹⁾ *Verancsics A.: Összes munkái, II. 6-7. ll.*

tisztább ez utóbbi helyen. Mint még ismeretlen, megérdemli, hogy rajzban is bemutassuk, de különben sem érdektelen.

A DÉSHÁZY-CÍMERT.

egy másik kopja ellen, mely szívét keresi, s melynek zászlaja félholdas.

Ezen czimeren kívül a keresztút szárán még más két paizs is előfordul, melyek egyikén négy pólya, másikán hármas halom fölött kettős kereszt, tehát hazánk czimere látható. Így szétválasztva, nem volt az szokatlan a középkorban, s egyebek közt a bácsi erőd donjonjának ablakán is előfordul. Tehát Menyőn éppen úgy, mint Tasnádon, a fentebb említett Horváton, vagy a szintén közel eső székelyhídi egyházban ismét találkozunk a magyar czimmerrel, jelölve annak, hogy e drága jelvényt mindenütt akarták látni őseink, mert szívökön is viselték.

Szilágy-Cseh.

Menyőről egy óra járásnyira esik Szilágy-Cseh, hol a reformatusok egyházának szintén megvan a datuma.

Ez egyház nem valami magaslaton, hanem, mint a menyői, lenn a völgyben, a kis város közepén áll.

Keletelt; szentélye a nyolczszög három oldalával záródik, 7,70 m. hosszú, 5,70 m. széles, 8,45 m. magas. Az eredetileg osztatlan, de déli oldalán már megtoldott hajó hossza 12,40 m., szélessége 7,80 m., magassága 9 m. Úgy a hajót, mint a szentélyt háromtagu táмок erősítik.

Nyugati kapuzata tompa csücsíves, igen durva homokkő, durván dolgozva. Négy horonnyal és három hengertaggal bír, melyeknek elsejét kívül lemeztág kíséri s teljes lábazat

fejezi be; másodika körtealakú, kívül-belül lemeztág szegélyezi s lábazat helyett csak kiszélesedéssel bír; harmadikának belül lemeze van és teljes lábazata. A kapuzat szemöldökén három kőpaizs függ, de felírás vagy czimer nélkül.

Ablakainak mérművei szépek, de már a kései gót modor egyszerű profiljával bírnak. Északi oldalai áttörtetlenek.

A hajó boltozata újabb keletű, de a szentély még az eredeti csillagboltozatot megtartotta. Ennek bordaprofilja kései.

És a szentély, mint többnyire, úgy itt is legérdekesebb része az egyháznak. Megvan benne, legalább fővonásaiban az egyház viszontagságos történetének egész sorozata.

A boltozat zárkövein itt is paizsok állanak. Az elsőnek felirata:

E X T

1 5

1 9 (Extractum 1519.)

A második: COMB

1 6

0 1 (Combustum 1601.)

A harmadiké: RESTA

1 6

0 4 (Restauratum 1604.)

A negyediké: RENOV

VICE I

1 7

0 2 (Renovatum vice prima 1702.)

Az ötödiké: RENO

VICE II.

1751 (Renovatum vice secunda 1751.)

A hatodiké: RENO—

VICE III. 1801. (Renovatum vice tertia 1801.)

A hetedik zárkő már czimerpaizst visel, melyben lilomos koronából egymás mellett két medve- vagy farkas-lábféj karmai emelkednek ki.

A nyolczadik zárkő is czimert hord, mely már előttünk ismeretes: ugyanaz a horgony, mely Szamos-Ardón is előfor-

dul, csupán annyi különbséggel, hogy itt a horgony nyelére kötél csavarodik s a két csillag a nyél végét fogja közre.

A gyámkövek feliratai s címere az egyház történetét tehát ekképen beszélik el:

Épült 1519-ben, s a kései csücsíves idomok emek nem mondnak ellent. Építette pedig a horgonyos czímer tulajdonosa: Drágfy s talán éppen János, az országbíró, ki a mohácsi csatában együtt esett el az ország zászlajával, melyet, hivatalánál fogva, ő tartott. Szilágy-Cseh csakugyan, történeti adatok szerint is, Drágfy-birtok volt.¹⁾ De az egyház 1601-ben, kétségkívül a közelében, Goroszlónál vívott harc alkalmával²⁾ feldulatott. Három évig állt pusztán, ekkor 1604-ben helyreállítatott. A XVII-ik század második felének boldogtalan zavarai, úgy látszik, nem engedték meg újabb kijavítását; azt csak 1702-ben érhetette el, s azután félszázadonkint: 1751. és 1801-ben újítatott meg.

Csak a farkas- vagy medve-karmas czímer beszédét nem tudjuk érteni. E czímer még ismeretlen heraldikánkban; tulajdonosának felderítése érdekesebb feladataink egyike.

De a boltozat gyámkövein is vannak paizsok, melyeknek minden másodikat egy-egy emberi alak tartotta. Csakhogy a paizsok itt mind üresek; a paizstartó szobrok közül pedig mindjárt az elsőnek is éppen a feje hiányzik; a harmadik s ötödik gyámkövön meg már a paizs tört le s csak a szobor feje van meg. Az egyik fej rövidre nyírt hajzattal ifjú, mondhatni gyermekarcot mutat; a másik hosszú bajuszszal, szakállal élemedett férfi feje.

A szobrok természetesen, mondhatni arczép-hűséggel bírnak; hihető is, hogy az egyház építése korából a donator, az építész vagy a lelkész szobrai. A pannonhalmi ős monostori egyházban is a donator és építész szobrai szintén így, gyámkövekről tekintenek alá. És a bécsi Szent-István domban az építész egy vakalakításu ablakból hajol ki s úgy néz végig felséges munkáján. De mind ezzel még nem merítettük ki a szentély történeti nevezetességeit.

¹⁾ *Thallóczy L.: A kamara haszna.* 182. l.

²⁾ *Istvánffy M.: Histor. Hung.* (1622.) 760. l.

Talajának elő részében egy sir-kőlap fekszik a földön, keretén eme felirattal:

HOC OPUS FECIT FIERI EGREGIUS DOMINUS STEPHANUS
WAYDA DE CECHEY S ANNO.....

☩ ☩ ☩ ☩ ☩ ☩ ☩ ☩

(Hoc opus fecit fieri Egregius Dominus Stephanus Wayda de Chechy Anno....1500.)

A köriraton belül a kőlap mezejének két harmadát egy nagy kereszt foglalja el, de a mely már nagyon lekopott vagy inkább talán kitöretett, a kereszt tövénél czimeres paizs áll, melyben lilomos koronán medve-bocs ül és balra tekint, mintegy nézve, hogy honnat jött a nyíl, mely nyakát keresztül furja? E czímer sem ismeretes még heraldikánkban.

A szentély keleti osztályában szintén van még egy sir-lap, de a melyen írás nincs, nem is volt; csak egy nagy kereszt van reá faragva, s a kereszt alatt paizs mezejében egy kehely. Egyszerű papi síremlék-e? Adatok hiányában el nem döonthető.

Ugyancsak a szentély déli oldalfalából van alakítva a papiszék; durva renaissance munka, mely későbbi is lehet az egyháznál.

Nyugati oldalán emelkedő tornya csakugyan későbbi; felirata szerint 1614-ben épült.

Érdekes a torony egyik harangja is, mely 64 cm. magas, s átmérője 73 cm. Koronája alatt eme feliratot viseli:

✠ XPS ✠ REX ✠ VENIT ✠ IN PACE ✠ DEUS ✠ HOMO
✠ FACTUS ✠ EST

(Christus rex venit in pace deus homo factus est.)

Szilágy-Csehnek hajdan, a felette emelkedő hegyen, vára is volt, mely már 1319-ben említették. Ekkor még nem jutott a Drágfyak birtokába; királyi vár volt s erősen belé játszott a Károly-Róbert király ellen folyt küzdelembé. Ugyanaz a Bekch, Kopasz nádornak fia, kiről fentebb, Valkóváránál szólottunk, s Kopasz nádor testvérének Lóránt vajdának fia, István 1316. táján keményen ostromolták, felégették, s várnagyát, Elefánti

Dezsőt, ki a lángok elől kirohanással akart szabadulni, elfogták.¹⁾

Szerepelt még a kuruczvilágban is, s talán éppen ezért Tökölly várának nevezi a nép.

Ma már csak egyszerű, földszinti lakház emelkedik helyén; köveit, köztök a mérműves köveket is, széthordták. De kútja még a régi. Kámvája faragott kő, és szép, renaissance ízlésű diszítés van rajta. Hihetőleg maga a vár is több ilyen csinos és izléses részlettel bírt.

Szilágy-Somlyó.

Van még Szilágy megyének egy egyháza, mely arról nevezetes, hogy a csücsíves építészetnek utolsó alkotása e megyében, s talán az egész országban is. Ez a szilágy-somlyai róm. kath. egyház.

Diadalív felett, a falba illesztve, egy czimer és felirat áll. A czimer lehető legegyszerűbb, mint általában a legrégebb czimerek: mindössze három ék; a czimerpaizs két oldalán pedig S B betűk és 1532.

Úgy a czimer, mint a betűk és számok jellege első tekintetre elárulja, hogy eredetiek, s hogy a XVI-ik századból származnak. De hogy mit jelentenek? azt világosan megfejtí egy másik czimer és felirat, mely az egyház hajójában a torony alatti ajtó felett olvasható.

A czimer itt is a három ék s mellette a felirat következő:

HOC · OPVS · FECIT · MAG [Σ] NIFICVS · STEFA(NVS)
BATORI · DE · SOMLYO · VAYVODA · TRANSIL-
VAN(NIE)

E felirat eredetileg kétségkívül nem itt állt, hanem kívül, az egyház homlokzatán, s áthelyezése alkalmával történetelt, hogy a feliratos kőlap vége a zárjelbe foglalt betűkkel együtt letört. De a felirat értelme így is egész, s a diadalív feliratát kiegészítve, oda megy ki, hogy ezen egyházat Somlyai Báthory István erdélyi vajda építtette 1532-ben.

¹⁾ Nagy I.: Anjoukari okmánytár. I. 522. 1.

Szentélye a nyolczszög három oldalával záródik; 10.73 m. hosszú, 7.60 m. széles. A hajó hossza 12.98 m., szélessége 9.20 m.

A szentély késő gót hálóboltozattal bír terrakotta bordázattal s éppen nem szép ívekkel. A sekrestyét hasonló keresztbolt fűdi.

A hajó barokk modorban már át van alakítva.

Annál csinosabb a torony alatti ajtaja. Három horonyal bír s négy hengertaggal, melyek mindenkének külön lábazata van. Az első hengertagot kívül pálcza, belül lemeztag kíséri; a két középső hengertag között két derékszögű pillérke foglal helyet; a negyedik hengertag kívül lemez által van szegélyezve.

Az egyház külsejét, hol még czélszerűtlen, sőt veszélyes toldásokkal ki nem forgatták eredetiségéből, — táмок veszik körül.

Ablakai is már mind átalakítvák.

De az ekkép, úgy alaptervezete, mint főrészeiben csücsíves egyházon mégis meglátszik az új kor s az új renaissance ízlés hatása. Nevezetesen azon ajtaján, mely a szentélyből a sekrestyébe nyílik.

Ez ajtó nyílását, befelé, széles profil veszi körül, mely alul derékszögben megfordal. A profilnak ismét széles keretje van s abban ismétlődő, szép, korai renaissance diszítés, mely balfelől oroszlán, jobbról pedig delfin farkából nő ki.

Abban is már az újkor hatása nyilatkozik, hogy az egyház keletelésével többé nem gondoltak. Egész Szilágy megyében s bizonyosan még messze földön is ez az egyetlen középkori egyház, mely nem keletről nyugatra, hanem északról dél felé vomúl.

Különben magán az egyházon nincs semmi feltűnő; annál érdekesebbek a helyéhez fűződő történeti nyomok és emlékek.

Háta mögött ugyanis maig megvannak egy keletről nyugatra vonuló, mintegy 14 m. hosszú s 6 m. széles épület alapfalai, keleti végökön, és csakis ott, táмокkal és sokoldalú záródással. Ez utóbbi körülmény egyenesen arra vall, hogy itt hajdan egyház állt, s kétségkívül Somlyónak régi, 1532

előtti egyháza. Minthogy pedig az alapokon tulajdonképeni szentélynek, s a hajó oldalain támoknak semmi nyoma: ez egyház a sokoldalú záródást és itt a támfalakat csak később nyerte; eredetileg még félkörívesen épült, mint a szomszéd újlaki, melylyel együtt tehát visszanyúlik kereszténységünk első korszakába.

E szerint Somlyónak népe és birtokosai: a Báthoryak, előttök a Pük nemzetség tagjai, és még régebben a Vatak mind ide, e már elpusztult egyházba jártak szívöket kitárni, szerelmöket megszentelni, testöknek romlandó sátorát letenni.

Az is érdekes, hogy ez ősz egyház méretei, úgy hosszúságban, mint szélességben, teljesen hasonlítanak az újlaki egyházaihoz, a miből következik, hogy Somlyó és Újlak egyenlően kis községek voltak egykoron. De mert Somlyó éppen torkolatánál esett ama hegynyílásnak, mely a Kraszna völgyét a Berettyóéval összeköti, itt a forgalom, az élénkség is nagyobb lön, a mi Somlyót idővel várossá emelte, míg Újlak szerény falu maradt maig.

Visszatérve az egyházhoz, meg kell említenem, hogy szent edényei között van egy aranyozott érez úrmutató, mely 60 cm. magas és a középkori csúcsíves szárnyoltárok alakjára készült. Tetejéről a keresztvirág felső része már hiányzik, valamint áttört szárnyaiból is a szentek szobrocskái is elvesztek. Talpa hat karéjú, s mindenik karéjban egy-egy mellkép van: Krisztus urunk, Szűz Mária s a négy evangélista mellképei. Legfeltünőbb azonban a felírás, mely a talp aljára van vésvé s a következő:

* TATO MONSTRANZY * NALEZI * KOSTELV*
POLESSOWSREMV * ANNO * 1*60*6.

Az úrmutató tehát lengyel eredetű. Hogy került Somlyóra? a Báthoryak lengyelországi összeköttetéscineinek révén-e vagy talán kevésbbé törvényes úton, például 1657-ben? ma már nem tudják megmondani.

Említést érdemel legkisebb harangja is, mely koronája alatt eme feliratot viseli:

† JHSUS NZKRRHDS ANNO 1523.
TETRA GRAMATOR.

Somlyónak hajdan, állítólag, két vára volt. Egyik a város felett a Magura egy szárnyhegyének tetején, úgynevezett fellegvár lett volna, de ez már teljesen elpusztult s oklevelek sem igazolják létezését. A másik benn a városban, a Kraszna jobb partján állt, körfalainak egy része, azokon belül két csonka kerek bástyatorony s nyugati kapuja felett az emeletes őrház falai részben még megvannak. E kapu ormán két czimerpaizs látható, a jobboldali a Báthory-czimerrel, a baloldali paizsa üres. A vár 1532-ben épült, s így akkori asszonyának, Thelegdy Katalinnak czimere állhatott rajta.

Ezen Telegdy Katalinnak s a fentebb említett, templomépítő Báthory Istvánnak fia, szintén Báthory István, ki két nemzet: a lengyel és magyar történetébe fényes betűkkel írta be nevét, — e várban született, s az ő emléke még tiszteltebbé teszi e romokat.

Fényes nemzetségének utolsó sarja is, Báthory Zsófia innen indult nászútjára, mely őt II. Rákóczy György karjaiba vezette.

Több Báthory azután nem lépte át többé sem a vár, sem az ősi egyház küszöbét.

T o v á b b i e g y h á z a k :

Kevésbbé jelentékeny, mert kisebb vagy még egyszerűbb, de mindig érdekes, s többé-kevésbbé ép egyházak vannak még a következő községekben:

Kraszna-Czégény. Az egész megye legkisebb egyháza. Keletelt. Épszöggel záródó szentélyének hossza 3.45 m., szélessége 3.62 m. A hajó 7.73 m. hosszú, 5.55 m. széles.

Nyugati két szögletén egy-egy egytagú támp.

A szentély s hajó két-két ablaka köríves, kajácsos, de diadalíve csúcsíves.

Téglaépület.

Van egy mázos eserép kelyhe eme felirattal: *A czégényi ref. ekklézsia. 1732.* Egy másik, ezüst úrasztali poharát (XVI. századi, : S : P : betűkkel) nem láthattam, mert felküldték a budapesti országos kiállításra (1885.)

Zsibó. A reformátusok egyháza benn a községben, kökerítés közt emelkedik. Keletelt. Három oldallal záródó szent-

télye 7.10 m. hosszú, 6.26 m. széles. A hajó hossza 12.40 m., szélessége 10.10 m.

Terméskő-építmény. Támjai egytagúak. Ablakai, ajtai átalakították. Tornya újabb. Nemesebb részei nincsenek.

Hosva. Ref. egyháza keletelt, hajdan erős kőfallal volt kerítve, de a melynek nagy része ma már romokban hever. Maga az egyház is a pusztulás szomorú képét tárja elénk; már papja sincs.

Szentélye a nyolcszög három oldalával záródik, 8 m. hosszú, 5.60 m. széles, dongaboltozattal. A hajó hossza 12.60 m., szélessége 8 m. Famennyezetes.

Nyugati s déli ajtaja csúcsíves kőbélletű, utóbbi lapított. Támjai kéttagúak. Tornya újabbkori.

Ér-Szent-Király. A reformátusok egyháza keletelt téglapülete, nemesebb részek nélkül.

Három oldalú szentélye 6.10 m. hosszú, 4.91 m. széles. A hajó hossza 11.53 m., szélessége 6.92 m.

Diadalíve csúcsíves. Ablakai, ajtai átalakították. Támjai kéttagúak.

Pér. Egyháza, mely a reformátusok birtokában van, a nagyobb falusi egyházak közé tartozik, de a lehető legegyszerűbb.

Keletelt. Három oldallal záródó szentélyének hossza 11.55 m., szélessége 8.10 m. A hajó 16.40 m. hosszú, 9.20 m. szél.

Mindenütt famennyezetes. Támjai egytagúak. Téglapülete.

Szilágyfő-Keresztur. A reformátusok egyházának keleti vége a régi csúcsíves egyház maradványa. Ez a nyolcszög három oldalával záródik, 5.45 m. széles, kéttagú támokkal bír, s két ablakának mérműveiben halhólyag-alakzattal.

Nyugati részei újabb keletiek; tornya 1768-ban épült.

A község átellenében emelkedő Szádokhegyen, a néprönd szerint klostrom állt hajdan, s romjai alá van temetve egy arany eke, melylyel a község határát körülbarázdolták, s azóta nem is jöhet a községbe semmi járványos betegség.

Ipp, — *Varsócz,* — *Nagy-Mon,* — *Magyar-Valkó,* — *Magyar-Nádasd,* — *Récse* községek régi egyházait már átépítették, de még maradtak fenn belőlök több-kevesebb részle-

tek, melyek azért is becsesek, mert gyakran azon községek régi létezésének, valamint műveltsége s nemzetiségi viszonyainak egyetlen történeti adatát képezik.

Hasonló jelentőséggel bírnak a középkori harangok is, melyekkel a már említett szilágy-csehi és szilágy-somlyai harangokon kívül még *Kárásztelek,* *Ér-Szakácsi,* *Nagy-Doba,* *Nagy-Mon* és *Récse* egyházaiban találkozunk.

Ezek között van olyan is, mint a nagy-moni, melyen a felirat betűit s számjegyeit szándékosan kitérték. Kicsinyes körülmény, de fölötte érdekes jelentése van. Történelmünk ama szakára emlékeztet, midőn a régi s az új hit követői az egyházak vagy harangok miatt perben állottak egymással. Megtörtént ilyenkor, hogy a harang feliratát, ha az a hitújítás előtti korra vonatkozott, mindenáron igyekeztek eltávolítani; vagy pedig tanúkkal bizonyították, hogy egyházuk XVII-ik századi építés, holott átmenetkori, tehát legalább is XIII-ik századi.¹⁾ Hogy a harangok s egyházaknak már külső idoma olyan jegy, mint a betű vagy a szám, melyből azok kora csak úgy kiolvasható, mint valamely feliratról: ki gondolt volna erre még akkor!

Végül be kell még mutatnom egy töredékkövet, mely *Vicsa* községben, a szamos-újlaki református státus tulajdonát képező telken találtatott. E töredék egy átmeneti stílusú egyház kapuzata vagy ablakának utolsó maradványa, és így semmi kétség benne, hogy azon már begyepesedett romok, melyek ama töredék lelhelyén fekszenek, elpusztult régi egyházaink egyikének helyét jelölik. — Hogy egy régi egyház elpusztul, abban még nincs semmi különös, de különös az, hogy *Vicsa* község ma már egészen oláh, s a régi egyház telkét a szomszéd magyar ekkleziásia bírja. Itt tehát nemesak egy emlékszerű egyházat, hanem egy községet is veszítettünk, és ha csak ez egyet veszítettük volna! Magyar ember, ha Erdélyben s a vele szomszédos megyékben figyelmesen körülnéz, nemzetiség dolgában nagyon szomorú tapasztalatokat szerez.

De tán másképp lesz ezután, ha nemesak iskoláinkban, hanem családaink tűzhelyénél is a hazai történetre s általa a

¹⁾ *A váradai püspökség története.* II. 479. 1. 2) és III. 206. 1. 1)

nemzeti érzület ápolására több gondot fordítunk. Annál könnyebben s annál több sikerrel tehetjük ezt, mert alig van hazánkban község, melynek határán ne találkoznék oly rom vagy épület, oly nyom vagy emlék, mely a magyar szívet megdobogtatja.

Ime, az aránylag kicsiny Szilágymegyében is mennyi emléküink áll még az ó-román bazilikától kezdve a renaissance fzlésű alkotásokig! Csak ne járnánk el mellettök hidegen; csak ne felednök belevonni öket előadásaink, beszélgetéseink vagy akár regéink szövegébe.

Atyáink, kiket a krónikák vagy oklevelek száraz előadásai után csak mintegy külsőleg ismerhetünk meg, — a műemlékeken feltárják előttünk szívök és gondolkozásuk egész szellemvilágát. Ez ódon épületek falairól az ő vallásosságuk és hazafiságuk, az ő gyöngédségök és családiasságuk, valamint műérzékök és ízlésök szól hozzánk meghatóan, az erő, az eredetiség, az összhang s a báj kifejezésével.

Szerencsésnek érzem magamat, hogy Szilágymegye műemlékeit a t. Akadémiának bemutathattam, s becsöket talán ez által is emelve, jövőnk legerősebb biztosítékának, a magyar történeti szellemnek ébrentartásához én is hozzájárulhattam.

TARTALOM.

	<i>Lap</i>
Köd	5
Ákos	10
Somlyó-Ujlak	12
Zilah	14
Kraszna	15
Hadad	16
Kusaly	18
Magyar-Keczel	21
Kraszna-Horvát	22
Szamos-Ardó	23
Nagyfalu	24
Tasnád	28
Menyő	29
Szilágycseh	36
Szilágysomlyó	40
Kraszna-Czegény	43
Zsibó	43
Hosva	44
Ér-Szent-Király	44
Pér	44
Szilágfő-Keresztur	44
Ipp. — Varsócz. — Nagy-Mon. — Magyar-Valkó. — Magyar-Nádasd. — Récese.	44
Kárásztelek. — Ér-Szakácsi. — Nagy-Doba	45
Vicsa	45